

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ІЗ ВРАЗЛИВИМИ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ

Частина II
ОЗНАКИ ВРАЗЛИВОСТІ
ТА СПЕЦИФІКА ПІДТРИМКИ СІМ'Ї І ДИТИНИ

МІНІСТЕРСТВО СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ПАРТНЕРСТВО «КОЖНІЙ ДИТИНІ»

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ІЗ ВРАЗЛИВИМИ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ

Посібник у двох частинах

**Частина друга
ОЗНАКИ ВРАЗЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА
ПІДТРИМКИ СІМ'Ї І ДИТИНИ**

Київ – 2017

УДК 364.01 (072)

ББК 65.406 я 73

С 69

Автори:

Аносова А. В. – канд. пед. наук (розділ 7), Безпалько О. В. – докт. пед. наук, професор (розділ 3), Виногорова О. А. (розділ 8.), Грицевич О. В. (розділ 3), Журавель Т. В. – канд. пед. наук, доцент (розділ 6 та 9), Луценко І. В. (розділ 5), Лях Т. Л. – канд. пед. наук, доцент (розділ 8), Новохатня К. А. (розділ 9), Носач І. В. (розділ 4), Остролицька Л. І. (розділ 5), Петрович В. С. – канд. пед. наук, доцент (розділ 6), Петушкова Л.А. (розділ 2), Пилипас Ю. В. (розділ 1), Цюман Т. П. – канд. пед. наук, доцент (частина II, розділ 6).

Пінчук І. М. – канд. педагогічних наук, начальник Управління профілактики соціального сирітства Міністерства соціальної політики України

Рецензенти:

Колбаса Р. С. – директор Департаменту захисту прав дітей та усиновлення Міністерства соціальної політики України

Пінчук І. М. – канд. педагогічних наук, начальник Управління профілактики соціального сирітства Міністерства соціальної політики України

Суліма О. В. – начальник Управління у справах людей похилого віку та надання соціальних послуг Міністерства соціальної політики України

Посібник підготовлено в рамках проекту «Розробка посібника із соціальної роботи з вразливими сім'ями і дітьми», що впроваджувався Міжнародною благодійною організацією «Партнерство «Кожній дитині» за фінансової підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

С 69 **Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми:** посіб. у 2-х ч.; Ч. 2 (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми) / А. В. Аносова, О. В. Безпалько, Т. П. Цюман та ін. / За заг. ред.: Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. – 352 с.

Частина друга посібника розкриває особливості організації надання послуг сім'ям з дітьми з урахуванням ключової ознаки вразливості. У посібнику лаконічно розкрито інформацію щодо професійних обов'язків і основних напрямів роботи фахівця соціальної роботи, особливостей його взаємодії з іншими надавачами соціальних послуг.

УДК 364.01 (072)

ББК 65.406 я 73

© Партнерство «Кожній дитині», 2017

© Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2017

© ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ», 2017

ISBN 978-617-7239-20-7

ЗМІСТ

Розділ 1. Соціальна адаптація внутрішньо переміщених сімей з дітьми	5
Розділ 2. Соціальна допомога особам, які пережили травму чи втрату (зокрема, внаслідок стихійного лиха або війни) ..	35
Розділ 3. Запобігання відмовам від дітей раннього віку	75
Розділ 4. Соціальна інтеграція випускників інтернатних закладів	119
Розділ 5. Соціальна робота з сім'ями, в яких є особи з інвалідністю.....	159
Розділ 6. Попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми.....	191
Розділ 7. Соціальна робота із сім'ями, в яких є особи, залежні від психоактивних речовин (ПАР)	239
Розділ 8. Соціально-психологічна підтримка сімей, яких торкнулась проблема ВІЛ/СНІДу.....	273
Розділ 9. Соціальна підтримка дітей, які перебувають у конфлікті із законом, та їх сімей.....	311

РОЗДІЛ

6

**ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА
В СІМ'Ї ТА ЖОРСТОКОГО
ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ**

РОЗДІЛ 6. Попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

- У чому полягає сутність насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми як ознаки вразливості?
- Якими є чинники виникнення насильства у сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми?
- Якими є наслідки насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми?
- Які основні нормативно-правові акти регламентують соціальну роботу щодо попередження та подолання насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми?
- Хто може бути надавачем послуг для сім'ї з такою ознакою вразливості?
- Якими є особливості виявлення жорстокого поведіння стосовно дитини?
- Які особливості проведення оцінки як випадку, так і потреб дитини?
- Як здійснюється планування роботи?
- Яким є основний пакет послуг/дій, заходів, найбільш оптимальних для внесення у план?
- Якими є основні ризики (труднощі, застереження) та рекомендації щодо роботи з сім'ями, особами, які мають таку ознаку вразливості?

Додаток 6.1. Витяги з окремих нормативно-правових документів, які стосуються питання попередження насильства в сім'ї та жорстокого поведіння з дітьми

Додаток 6.2. Індикативні таблиці виявлення насильства щодо дітей (автори: О. Кочемировська, А. Ходоренко)

Додаток 6.3. Особливості та правила опитування дитини, яка зазнала жорстокого поведіння

У чому полягає сутність насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми як ознаки вразливості?

ФСР/соціальному працівнику, який працює у напрямі попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми, необхідно володіти інформацією щодо явища насильства, розуміти чинники його виникнення, а також знати основні індикатори, які значною мірою полегшать виявлення насильства та надання необхідної допомоги, спеціалізованих соціальних послуг сім'ї і дитині.

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю²³.

Жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, у тому числі: втягнення дитини в заняття проституцією або примушування її до заняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства; примушування дітей до участі у створенні творів, зображень, кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм або інших предметів порнографічного характеру; ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза її життю або здоров'ю; статеві зносини та розпусні дії з дитиною з використанням: примусу, сили, погрози, довіри, авторитету чи впливу на дитину, особливо вразливої для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного середовища, у тому числі в сім'ї; будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема: вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини²⁴.

Насильство в сім'ї та жорстоке поводження з дитиною – це явища, які виникають з діяльності людини або ж бездіяльності. Прикладом цього можуть слугувати випадки ненадання допомоги людині, яка її потребує, ігнорування, недбалого ставлення до дитини, людини похилого віку тощо.

²³ Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», м. Київ, 15 листопада 2001 р.

²⁴ Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення, затверджений Наказом Мінсоцполітики України, МВС України, МОН України, МОЗ України 19.08.2014 р. № 564/836/945/577.

Така діяльність чи бездіяльність означена певними властивостями:

- *умисність*: насильство завжди спрямоване на досягнення певної мети, воно є наслідком продуманої дії, тобто не є випадковим;
- *порушення прав та свобод іншої людини*: насильство завжди пов'язане з порушенням прав особистості або групи осіб;
- *низький рівень самозахисту між учасниками насильницьких дій через різні переваги або залежність*: фізична сила (чоловік стосовно дружини, батьки стосовно дітей, дорослі стосовно людей похилого віку), вікові переваги (батьків стосовно дітей), економічна залежність;
- *спричинення шкоди* (фізичної, емоційної тощо).

Вирізняють **чотири види насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми**:

1. Психологічне (емоційне) насильство пов'язане з дією на психіку дитини шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Психологічне насильство має важкі та тривалі негативні наслідки для емоційного розвитку дитини, формує страх за особисту безпеку та безпеку близьких осіб.

Психологічне насильство реалізується в різних формах: ізоляція від членів родини, друзів, погрози застосування насильства, приниження гідності, крик, лайка й образи, ігнорування, знуцання, заподіяння душевних страждань, формування й розвиток почуття безсилля і страху, зниження самооцінки людини, звинувачення в божевільлі, штучне створення ситуацій, у яких один із членів родини відчуває психологічний дискомфорт. Психологічне насильство виражається також у формі погроз, брутальності, висміювання, заборон на зустрічі із друзями й заняття улюбленою справою, знуцанні і вбивстві тварин, дорогих людині, у відсутності прийняття, підтримки й ін.

Психологічне насильство найчастіше буває важко розпізнати й ідентифікувати, тому що на відміну від фізичного насильства в цьому випадку явні ознаки насильства найчастіше непомітні, а наслідки можуть бути надзвичайно важкими. При цьому психологічне насильство є найбільш поширеним і становить основу всіх видів насильства і зневаги стосовно дітей.

У вітчизняному законодавстві щодо психологічного насильства вживається також словосполучення «загроза вчинення насильства», під яким розуміють залякування жертви застосуванням фізичного насильства. Крім того, психологічне насильство може охоплювати заподіяння душевної або психологічної травми й обмеження свободи волевиявлення (незалежно від реальності настання фізичної шкоди).

Основні типи психологічного насильства

Ігнорування потреб дитини

виявляється в: *нездатності* та/або небажанні батьків виражати прив'язаність, любов і турботу стосовно дитини; *позбавленні* її емпатії; *ігноруванні* потреб дитини у безпечному оточенні, підтримці, спілкуванні тощо.

Відторгнення

виявляється у: *приниженні* дитини, зокрема публічному; *висуненні* до неї надмірних, не відповідних віку чи можливостям вимог; *публічній демонстрації* негативних якостей дитини; *формуванні* у неї почуття сорому і провини за прояви природних емоцій (страх, плач, гнів тощо); *жорсткій критиці* тощо.

Погрози і тероризування

виявляються у: *приниженні* гідності дитини, погрозах щодо покарання або побоїв, здійснення насильства стосовно дитини чи того, кого дитина любить (мама, сестри, брата, домашньої тварини); *використанні* ненормативної лексики стосовно дитини чи у її присутності; *обіцянках* кинути або розлюбити дитину, покінчити життя самогубством, принизити дитину в очах важливих для неї людей або розповісти про її реальні чи удавані гріхи й помилки; *звинуваченні* дитини у власних невдачах; *безпідставних* скаргах на її поведінку, вчинки, використання її дійсних або міфічних вад чи помилок для постійного тиску на дитину, її шантажування; *використанні* дітей як довірених осіб та об'єктів шантажу в конфліктах між батьками тощо.

Ізоляція

передбачає: *встановлення* безпідставних обмежень на соціальні контакти дитини з однолітками, родичами чи іншими дорослими; *обмеження* права дитини на побудову власних взаємин з однолітками; *відсутність* у дитини права залишати власний будинок (наприклад, батьки примусово переводять дитину на домашнє навчання) тощо.

Розбещення

передбачає: *мотивування* дитини до антисоціальної поведінки, наприклад: крадіжок, вандалізму, інших протиправних дій тощо; *заохочення* самодеструктивної поведінки, зокрема залучення дитини до вживання алкоголю і наркотиків тощо.

2. Економічне насильство (нехтування потребами дитини) означає систематичну неспроможність чи небажання задовольняти основні фізичні потреби дитини, позбавлення дитини житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які вона має передбачене законом право, що може призвести до її смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я чи розвитку.

Таке недбале поведіння охоплює небажання забезпечувати дитину адекватною медичною допомогою, заборону вчитися, а також нездатність захистити дитину від фізичної або емоційної шкоди й небезпек.

Типовими різновидами економічного насильства стосовно дітей є:

- залишення дитини без нагляду;
- трудова експлуатація дитини (використання дитячої праці), яка перешкоджає або унеможлиблює здобуття нею освіти та ставить під загрозу її життя, здоров'я, нормальний фізичний та психічний розвиток;
- примушення дитини до протиправних дій в економічній сфері (крадіжок, жебрацтва тощо);
- позбавлення (погроза позбавлення) житла й грошового утримання, на яке дитина має законне право (житлової площі батьків, аліментів, пенсії, стипендії тощо);
- відібрання документів, без яких дитина не може продовжувати освіту або влаштуватися на бажану для неї роботу, якщо її вік передбачає таку можливість;
- існування за рахунок дитини (присвоєння пенсії дитини з інвалідністю чи інших соціальних виплат на дитину, примушення до збору пляшок або пошуку харчів чи одягу на смітнику тощо);
- позбавлення дитини належних умов проживання та харчування, відсутність необхідної уваги, піклування, захисту (бездоглядність) тощо.

Нехтування потребами дитини спостерігається не лише у сім'ях з низьким матеріальним становищем. Іноді батьки або особи, які їх замінюють, поводяться таким чином через брак батьківської компетенції (наприклад, випускники інтернатів), нелюбов до дитини тощо.

3. Фізичне насильство – це умисне завдання особі побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті, порушення фізичного чи психічного здоров'я, приниження честі та гідності постраждалої особи.

Фізичне насильство може означати побиття, шмагання, струси, кидання та штовхання, стусани та ляпasi, отруєння, завдання опіків, утоплення, удушення, кидання предметів та вчинення інших дій, що завдають дитині фізичної шкоди, спричиняють біль.

До фізичного насильства належать перешкоджання в отриманні необхідного лікування та реабілітації, симулювання симптомів або навмисне спричинення хвороби у дитини, а також введення стосовно людини різних обмежень у пересуванні, наприклад закриття у ванній кімнаті або в інших місцях та ін.

Фізичне насильство охоплює також залучення дитини до вживання наркотиків, алкоголю, пропонування їй отруйних засобів чи медичних препаратів, що викликають одурманення (наприклад, снодійних, не прописаних лікарем). Варто пам'ятати, що такі дії належать до фізичного насильства, оскільки чинять негативний вплив на здоров'я дитини та становлять загрозу її життю, проте стосуються і психологічного насильства, оскільки передбачають залу-

чення дитини до діяльності, не відповідної її віку, що має вплив на її свідомість, установки, поведінку тощо.

Фізичне насильство – одна з найпоширеніших форм насильства. У нашій країні фізичні покарання дітей, на жаль, досі є звичною практикою, однак такою, що суперечить законодавству (ст. 150 Сімейного кодексу України забороняє будь-які види експлуатації батьками своєї дитини та її фізичні покарання, а також застосування батьками інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини).

4. Сексуальне насильство над дитиною – це протиправне посягання на статеву недоторканість дитини, розглядається як залучення дитини з її згоди чи без неї в сексуальні дії з дорослим або іншою дитиною.

Сексуальне насильство може мати фізичні або контактні (з проникненням або без нього), та нефізичні, або неконтактні, форми. Неконтактні форми сексуального насильства передбачають залучення дитини до перегляду або участі у виготовленні порнографічних матеріалів, спостереження за статеви-ми актами, а також схилення дітей до прояву сексуалізованої поведінки (залицання, демонстрація дитиною статевих органів тощо).

Якими є чинники виникнення насильства у сім'ї та жорстокого поводження з дітьми?

Для ефективного виявлення, попередження та протидії насильству щодо дитини важливо розуміти його природу та чинники виникнення. Виділяють чотири основні категорії таких чинників:

1. Чинники, пов'язані з особливостями розвитку суспільства.

До них належать:

1) *відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань як неприпустимих, високий рівень терпимості до жорстокого поводження з дитиною.* Насильство часто розглядається як сукупність певних дисциплінарних заходів, спрямованих на виховання дитини. При тому, що на сьогодні в Україні насильство (у тому числі – покарання дитини, які впливають на її психологічний стан та здоров'я загалом) законодавчо визнано неприпустимим, у свідомості дорослих зміни на користь відмови від насильницьких методів виховання відбуваються дуже повільно, особливо якщо відсутня цілісна система підвищення педагогічної компетентності дорослих, в основі якої лежить установка – виховання без насильства;

2) *демонстрація насильства в засобах масової інформації.* Насильство, яке практично щодня демонструється за допомогою ТБ (мультфільми, фільми, передачі) і відео, зміцнює суспільну думку (у тому числі дітей та підлітків) про те, що дії такого характеру унормовані;

- 3) *низька правова грамотність населення.* Зокрема, недостатня поінформованість про права та захист дитини, що закріплені у чинному законодавстві, а також про те, що кожен громадянин зобов'язаний повідомляти у відповідні служби про випадки жорстокого поводження з дітьми, які стали йому відомі;
- 4) *погана поінформованість дітей про свої права.* Діти часто не знають, що є повноправними особами й мають право на захист і допомогу. Вони не знають, до яких органів варто звернутися за захистом, які соціальні установи можуть надати їм допомогу.

II. Чинники, обумовлені соціально-економічним розвитком, структурою родини й моделлю спілкування у ній, а саме:

- 1) *низькі доходи і постійна нестача грошей.* Така ситуація спричиняє напруженість, пов'язану з незадоволеністю основних потреб членів родини. Якщо при цьому відсутня соціальна допомога як від держави, так і від громадських організацій, родина залишається наодинці зі своїми проблемами. Хронічні стресові ситуації викликають у батьків фрустрацію й безпорадність, впливаючи на психологічний клімат сім'ї. Оскільки дитина залежна від батьків, то для неї існує високий ризик стати жертвою насильства;
- 2) *безробіття або тимчасова робота, а також низька кваліфікація* (особливо у батька). За даними ряду досліджень, працюючі матері менше схильні до насильства;
- 3) *молоді батьки.* Народження першої дитини разом із незрілістю особистості батьків, низьким рівнем освіти і професійної підготовки погіршує соціально-економічні умови родини, що посилює ризик вчинення насильства;
- 4) *неповна родина.* Наявність у дитини тільки одного з батьків значно погіршує матеріальне становище родини та підвищує зайнятість матері/батька, відповідно, дитина часто залишається без нагляду, низки потреб дитини можуть бути не задоволені;
- 5) *погані житлові умови, перенаселеність житлової площі* призводять до додаткової напруженості, що може спровокувати насильство;
- 6) *конфліктні або насильницькі стосунки між членами родини.* Батьки, які застосовують насильство для вирішення конфліктів між собою, схильні використовувати його і стосовно дітей. Окрім того, відповідно до міжнародних стандартів, дитина, яка є свідком насильства, одночасно є і його жертвою, оскільки це завдає їй страждань та суттєвої психологічної шкоди;

Дослідженнями підтверджено, що жінки, які піддаються насильству з боку свого чоловіка, частіше проявляють жорстоке поводження стосовно своїх дітей. У родинях з нерівномірним розподілом влади між батьками, за домінуючої гіперпротекції, застосування насильства над дітьми найбільш ймовірно. Також родини з невизначеними сімейними ролями і функціями, із двояким типом виховання, коли до дітей висувуються непослідовні й суперечливі вимоги, мають високий ризик застосування насильства до дитини. Члени родин, у яких недостатні емоційні зв'язки, проблеми комунікації і, як наслідок, несформована й неефективна психологічна підтримка, частіше виявляють насильство стосовно своїх дітей.

- 7) *міжпоколінна реплікація (передання) насильницького досвіду.* Батьки, які зазнавали або були свідками насильства в дитинстві, схильні до нього у спілкуванні зі своїми дітьми. З раннього віку батьки-жертви засвоїли моделі агресивної поведінки стосовно інших людей і членів родини зокрема. Насильство для них – первинний і звичний спосіб вирішення соціальних конфліктів. Батьків, які страждали в дитинстві від насильства, вирізняє низька самооцінка, соціальна ізоляваність, переживання хронічних повсякденних стресів, труднощі у формуванні близьких відносин, особливо зі своїми дітьми. Травматичний досвід дитинства знижує їх батьківську компетентність. Пережита ними занедбаність, зневага й відсутність любові, іноді в поєднанні з вимогами беззаперечного підпорядкування, сформували недовіру до людей і власної дитини зокрема. Дуже часто вони повторюють ту ж модель поведінки: суворі вимоги й покарання. Тим дорослим, хто все-таки зміг отримати емоційну підтримку як від значущого дорослого в дитинстві, так і в цей момент – з боку свого партнера – вдасться вирватися із замкненого кола й перервати успадкування такої «сімейної традиції».
- 8) *проблеми взаємин батьків і дитини.* Якщо між батьками і дитиною не формується прихильність, то зростає ризик насильства. Крім того, у старшому віці у дитини можуть бути труднощі з формуванням самостійності й близьких відносин, оскільки відсутні потрібні умови і зразки для набуття основних навичок спілкування з людьми;
- 9) *емоційна й фізична ізоляція родини.* Ізоляція проявляється у відсутності соціальних контактів, формальної і неформальної підтримки.

III. Чинники, обумовлені особистістю батьків, а саме:

- 1) *особливості особистості батьків.* Ризик насильства зростає, якщо батьки мають такі психологічні особливості, як ригідність, домінування, тривожність, роздратованість (особливо на провокуючу поведінку дитини), низька самооцінка, депресивність, імпульсивність, залежність, низький рівень емпатії і відкритості, низька стресостійкість, емоційна лабільність, агресивність, замкнутість, підозрілість і проблеми самоідентифікації;

- 2) *неадекватні соціальні очікування стосовно дитини*, пов'язані з фізичними вадами дитини, її статтю, інтелектуальними здібностями тощо. Батьки не завжди розуміють стан, особливо хворої дитини, перебіг її хвороби і наслідки, тому можуть залишити дитину без необхідної допомоги. У цьому випадку батьки оцінюють наявність дитини як сильний стресогенний фактор, почуваються нещасними, незадоволеними своїм сімейним життям;
- 3) *низький рівень соціальних навичок*. Відсутнє вміння вести переговори, вирішувати конфлікти й проблеми, справлятися зі стресом, просити допомоги в інших. При цьому працюють механізми психологічного захисту – наявність проблеми заперечується, щоб не приймати допомогу. Насильство над дітьми є сімейним секретом, що ретельно приховується і відкрито не обговорюється, оскільки викликає страх, обвинувачення, сором, почуття вини тощо;
- 4) *психічне здоров'я батьків*. Виражені психопатологічні відхилення, знервованість, депресивність, схильність до суїцидів збільшують ризик застосування насильства стосовно дітей;
- 5) *алкоголізм і наркоманія батьків* і, як наслідок, психічні проблеми й афективні порушення: агресивність, гіперсексуальність, дратівливість, порушення координації, послаблений контроль над своєю поведінкою, зниження критичності, зміни особистості тощо;
- 6) *нерозвиненість батьківських навичок і почуттів*. Такий дефіцит найчастіше характерний для юних батьків, а також розумово відсталих, психічно хворих батька чи матері. Юні батьки, ще будучи незрілими, не можуть взяти на себе відповідальність, не мають необхідних знань про розвиток і виховання дитини. У батьків, які схильні до насильства, часто відсутні навички, щоб упоратися з агресивною поведінкою дитини. Вони не в змозі приборкати власну агресію і гнів стосовно дитини, зазвичай не розуміють її потреб, не здатні оцінити її вміння, здібності, у результаті чого висувають до неї вимоги, які вона не може виконати. Зі страху втратити контроль над дитиною юні батьки часто використовують авторитарний метод виховання, а покарання розглядають як спосіб корекції поведінки дитини. Іноді це зумовлено незнанням інших можливостей. Є категорія батьків, які переконані, що дитина існує для задоволення їхніх емоційних потреб, що вона повинна бути слухняною, чуйною, лагідною, тямущою, не засмучувати, любити й радувати їх. Тобто, відповідальність за проблеми дитинства перекладається на саму дитину, роль дорослого в них заперечується.
- 7) *хронічне безробіття батьків, яке має суб'єктивні причини*, – тобто, не тимчасова або вимушена незайнятність, а систематична й свідомо неспроможність чи небажання батьків працювати та забезпечувати основні потреби дитини у їжі, одязі, медобслуговуванні тощо;
- 8) *низька правова культура*, недостатня обізнаність у нормах щодо охорони прав дитини та системи санкцій за жорстоке поводження з нею.

IV. Чинники, обумовлені особистістю дитини. Високий ризик стати жертвами насильства мають такі категорії дітей:

- небажані діти, а також ті, які були народжені після втрати батьками попередньої дитини;
- недоношені діти, які мають при народженні низьку вагу;
- діти, які живуть у багатодітній родині, де проміжки між народженнями дітей були невеликими (погодки);
- діти із вродженими або набутими каліцтвами, низьким інтелектом, з порушеннями здоров'я (спадкові та хронічні захворювання, у тому числі й психічні);
- діти з розладами й особливостями поведінки (дратівливість, напади гніву, імпульсивність, гіперактивність, непередбачуваність, агресивність дитини, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам дорослих, які їх виховують; порушення сну, енурез);
- діти з деякими особливостями особистості (замкнутість, апатичність, байдужість, залежність);
- діти з низькими соціальними навичками;
- діти з особливостями зовнішності, що відрізняють їх від інших або важко переживаються батьками, з якими вони ніяк не можуть змиритися (наприклад, «не тієї» статі);
- діти, чиє виношування й народження було дуже важким для матерів;
- діти, які часто хворіли і були розлучені з матір'ю протягом першого року життя;
- діти, належні до етнічної меншини, діти, які мають статус біженця, переселенця або шукача притулку, що через низький рівень толерантності у суспільстві може бути фактором ризику виникнення насильства з боку однопілітків, у громаді тощо.

ФСР/соціальному працівнику варто пам'ятати, що витоки формування насильницького поведіння з дитиною не вичерпуються одним чинником, а зазвичай пов'язані із їх сукупністю, які необхідно детально аналізувати, розпочинаючи роботу з дитиною та сім'єю загалом. Розуміння чинників виникнення насильства сприяє його попередженню та вибудовуванню дієвої системи захисних механізмів, а у кожному конкретному випадку допомагає його подоланню.

Якими є наслідки насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми?

Будь-який вид жорстокого поводження з дітьми веде до різних наслідків, але поєднує їх одне – шкода фізичному та психічному здоров'ю дитини чи створення небезпечної ситуації для її розвитку та життя.

ФСР/соціальному працівнику варто не тільки розрізняти види насильства над дитиною, а й розуміти його наслідки для дитини та родини загалом.

Короткочасними наслідками акту насильства (здебільшого, одноразового) стають негативні переживання: відчуття приниження, образи, провини, страху, залежності і безправ'я, стан тривоги, невпевненість у собі.

Насильство, що повторюється, призводить до значних психологічних страждань, стресу, зниженого настрою, постійного відчуття страху, а іноді й до серйозніших наслідків, таких як спроби суїциду. Результатом насильства також може стати загострення хронічних захворювань і поява нових. Хронічна депресія, саморуйнівні вчинки, складності життя у сім'ї – усе це виявляється як довготривалі наслідки тієї або іншої форми насильства.

Діти, які зазнали зловживань, поєднують імпульсивність та довготерпіння, підозрілість з ірраціональної вірою в можливість покращення ситуації. Вони визначаються низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізольованість, страх перед майбутнім, упевненість у відсутності перспектив, провини за інциденти насильства. У таких дітей є схильність до прийняття ролей, які нав'язує оточення («якщо мене вважають поганим, буду поганим») або, навпаки, крайній негативізм у відповідь на співчуття.

Діти, які живуть в умовах жорстокого поводження, часто пропускають шкільні заняття, а також вирізняються високим рівнем ризику алкоголізації та наркотизації, девіантною та зухвалою сексуальною поведінкою, патологічною схильністю до мандрів.

Найбільш типовими для дитини наслідками перебування в ситуації насильства стають такі поведінкові прояви (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність, надмірна замкненість. До емоційних проблем таких дітей можна віднести підвищену агресивність, переважно знижений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірна сила, неадекватні ситуації (дикий регіт, лютя або ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Частими наслідками насильства в сім'ї стають психоневрологічні розлади в дітей: безсоння, енурези та енкопрези (нетримання калу), а також психосоматичні розлади як відповідь на стрес (серцево-судинні хвороби, порушення травлення, астма, алергії та захворювання шкіри).

Діти, які постраждали від сексуального насильства, відчувають безпорадність, власну провину, зневіреність у своїх силах та, переважно, погано ставляться до себе. Наприклад, більшість із дівчат очікують, що тепер до них будуть ставитися зневажливо, і поведуться відповідно.

Дитина, яка постраждала від сексуального насильства, може тривалий час перебувати в стані пост-травматичного стресу і виявляти такі типи реакції:

- *експресивний*: дитина виявляє сильні емоції, може плакати, кричати, ридати або сміятися, тремтіти, розгойдуватися, але головне – вона не може контролювати свої емоції;
- *контролюючий*: дитина намагається стримувати себе, і зовні її поведіння не відрізняється від звичайного, або вона навіть виглядає спокійнішою, ніж завжди;
- *шоковий*: дитина здається приголомшеною, пригніченою, важко зрозуміти, що з нею відбулося.

Дівчата, які пережили в дитинстві сексуальне насильство у сім'ї, у дорослому віці часто не вміють будувати здорові стосунки з іншими жінками, чоловіками, своїми дітьми. Вони завжди очікують і водночас бояться насильства; у них виникають труднощі з вихованням дітей, їм складно забезпечувати дітям захист і підтримку. Дівчата, які пережили інцест, дорослішаючи, можуть стати матерями, які ніколи не залишають дитину наодинці, контролюють кожен її крок, виховують її у повній ізоляції від навколишнього світу, намагаючись захистити від будь-якої травми (та цим спричиняючи психологічне насильство). Частина ж дівчат, які піддавалися інцесту, стаючи матерями, «не помічають», коли аналогічні дії їх чоловіки чи співмешканці вчиняють стосовно їх доньок або синів.

Хлопці, які пережили в дитинстві фізичне і сексуальне зловживання, виростають юнаками та чоловіками, схильними до фізичної жорстокості, психологічного насильства та сексуальної зневаги щодо своїх партнерок.

Серед **віддалених наслідків насильства** стосовно дітей виділяють порушення фізичного і психічного розвитку дитини, різні соматичні захворювання, психічні розлади, особистісні та емоційні негаразди, девіантну поведінку; соціальні наслідки (особистісні: труднощі у встановленні контактів, соціальна занедбаність, криміналізація поведінки, алкоголізація та наркотизація; суспільні: деформація загальнолюдських цінностей, реплікація насильницької поведінки).

Дослідження щодо насильства у родині донедавна зосереджувались переважно на наслідках насильства для жертв, але на сьогодні всі спеціалісти розуміють, що особа, яка чинить насильство (агресор), також відчуває на собі низку негативних наслідків від власноруч вчиненого насильства, подолання яких також сприятиме попередженню виникнення насильницької поведінки у майбутньому.

Такими наслідками для особи, яка вчиняє насильство, можуть бути:

- *фізичні*: ушкодження, переломи, різного типу травми, забиття, синці, гематоми та навіть втрата життя як наслідок оборони жертви (за даними міжнародної статистики, великий відсоток підлітків, які перебувають у місцях позбавлення волі, дістали вирок саме за вбивство батька/вітчима/діда, іншого члена сім'ї, унаслідок оборони у сімейній сварці або через тривале знущання);
- *психологічні*: постійний стресовий стан, щирі докори сумління та навіть відчуття безпорадності у зв'язку з неможливістю опанувати себе, припинити насильство; боротьба між його ролями «справжнього, жорсткого, дорослого чоловіка/або сильної жінки» і прихованої у підсвідомості «дитини, яка потребує прийняття та захисту матері/або батька»;
- *юридичні*: притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Найнегативнішим наслідком насильства у сім'ї для суспільства загалом є реплікація насильницької поведінки з покоління у покоління, адже пережите у дитинстві насильство в сім'ї дитина засвоює як норму, яку вона наслідує у власній родині, у вихованні своїх дітей. Окрім того, насильство в сім'ї погіршує емоційно-психологічний стан громадян, провокує агресію та жорстокість у суспільстві, підвищує рівень злочинності (зокрема, серед серійних вбивць, сексуальних маніяків великий відсоток тих, хто у дитинстві переживав тяжке тривале насильство з боку батьків), спричиняє погіршення загального стану здоров'я населення. Також суспільство зазнає економічних втрат у зв'язку з необхідністю вжиття спеціальних заходів для агресорів та осіб, які потерпають від насильства, витрат на лікування та підтримку осіб, які під час сімейного насильства зазнають психологічних і фізичних збитків, витрат на утримання осіб, що перебувають під вартою або засуджені унаслідок вчинення насильницьких дій.

Які основні нормативно-правові акти регламентують соціальну роботу щодо попередження та подолання насильства в сім'ї та жорсткого поводження з дітьми?

Окрім загальних міжнародних і вітчизняних документів, наприклад, Конвенція ООН про права дитини, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, Конституція України, Кодекси, якими передбачено захист дітей від різних форм насильства, в Україні формується система спеціальних законодавчих актів, які безпосередньо спрямовані на захист прав та інтересів дитини, охорону її від усіх форм насильства та впровадження міжнародних стандартів попередження жорсткого поводження з дітьми.

Назва нормативно-правового акта	Регламентовані питання
<p>Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III «Про охорону дитинства»</p>	<p>Визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.</p> <p>Попередженню насильства над дітьми в сім'ї або за її межами присвячена окрема стаття Закону України «Про охорону дитинства» – ст. 10 «Право на захист від усіх форм насильства».</p> <p>Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.</p> <p>Держава здійснює захист дитини від: усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалою і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.</p> <p>Держава у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, переданні інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства</p>
<p>Закон України від 15 листопада 2001 р. № 2789-III «Про попередження насильства в сім'ї»</p>	<p>Визначає сутність та види насильства в сім'ї, правові й організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з його попередження.</p> <p>У законі також визначено спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї: (1) офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї; (2) захисний припис; (3) взяття на профілактичний облік; (4) зобов'язання пройти корекційну програму</p>
<p>Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 616 «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу»</p>	<p>Порядок визначає механізм прийняття, обліку і розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу.</p> <p>У порядку зазначено, що у разі, якщо заява стосується неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї, відповідна інформація подається службі у справах дітей та органу опіки і піклування</p>

Назва нормативно-правового акта	Регламентовані питання
<p>Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дітей»</p>	<p>Визначає Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, та затверджує Типове положення про комісію з питань захисту прав дитини. Визначає особливості: соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження; виявлення дітей, які залишилися без батьківського піклування; ведення обліку дітей, які залишилися без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; набуття дитиною статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування; влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; захисту майнових та житлових прав дітей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; реєстрації народження дитини та розв'язання спорів між батьками щодо виховання дитини, а також особливості провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, переміщеної з тимчасово окупованої території або району проведення антитерористичної операції</p>
<p>Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 19.08.2014 № 564/836/945/577 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення»</p>	<p>Порядок визначає механізм реагування та взаємодії структурних підрозділів Мінсоцполітики, МОН, МВС, МОЗ України у попередженні жорстокого поводження з дітьми, фізичного, сексуального, психологічного, економічного насильства, наданні невідкладної допомоги дітям, які потерпіли від жорстокого поводження. Якщо до будь-кого із працівників органів внутрішніх справ, органів та закладів освіти, охорони здоров'я, структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію державної політики щодо запобігання насильству в сім'ї, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді звернулася дитина з приводу жорстокого поводження з нею – той, до кого звернулася дитина (державний посадовець, лікар, учитель, вихователь, працівник соціальної служби, поліції тощо), зобов'язаний оформити письмово звернення дитини і передати його до відповідного територіального підрозділу Служби у справах дітей протягом однієї доби з моменту отримання звернення (повідомлення)</p>
<p>Наказ Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України, Міністерства внутрішніх справ України від 7 вересня 2009 р. № 3131/386 «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї»</p>	<p>Визначає порядок здійснення структурними підрозділами, відповідальними за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, службами у справах дітей, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідними підрозділами органів внутрішніх справ заходів щодо попередження насильства в сім'ї і механізм їх взаємодії при здійсненні таких заходів. Розкрито повноваження щодо попередження насильства в сім'ї всіх, перелічених в назві інструкції структур. Структурні підрозділи, відповідальні за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї районних (міських) держадміністрацій приймають та розглядають заяви та повідомлення про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення (далі – заяви та повідомлення) відповідно до Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 № 616</p>

Особи, винні у порушенні вимог законодавства про охорону дитинства, та особи, які вчинили насильство в сім'ї, несуть кримінальну, адміністративну або цивільно-правову відповідальність відповідно до законів України (додаток 6.1).

Хто може бути надавачем послуг для сім'ї з такою ознакою вразливості?

Згідно із Порядком розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або загрози його вчинення, до системи виявлення і попередження насильства залучені:

- служби у справах дітей, які виступають *координатором* заходів щодо захисту дітей від жорстокого поведіння з ними або реальної загрози його вчинення;
- органи внутрішніх справ;
- заклади освіти;
- заклади охорони здоров'я;
- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- неурядові організації, які здійснюють захист прав дитини.

Надавачами соціальних послуг також можуть бути заклади соціального захисту дітей та центри соціально-психологічної реабілітації дітей, центри соціально-психологічної допомоги тощо, громадські організації.

Якими є особливості виявлення жорстокого поведіння стосовно дитини?

Виявлення факту або загрози (підозри) вчинення жорстокого поведіння з дитиною відбувається через:

- огляд та безпосереднє спостереження за дитиною з виявленням ознак (індикаторів) жорстокого поведіння стосовно неї. Це передбачає оцінку зовнішнього вигляду дитини, її фізичного та психологічного стану, особливостей поведінки, поведінки інших членів сім'ї та осіб, які взаємодіють з дитиною, із середовища, яке її оточує;
- проведення психодіагностичних методик (зокрема, проєктивних) психологом;
- отримання інформації від дитини;
- отримання інформації від працівників та волонтерів, які контактують з дитиною, найближчого оточення дитини (батьків або осіб, які їх замінюють), однолітків щодо її стану та поведінки, можливо, особистісних особливостей, які з'явилися у дитини;
- обстеження житлово-побутових умов та спостереження;

- аналіз документів особової справи дитини щодо інформації про пережиту дитиною насильство (інформація від закладів освіти, медична документація, результати експертиз тощо).

Отже, ФСР/соціальний працівник може виявити факт або загрозу (підозру) жорстокого поводження стосовно дитини такими шляхами:

- самостійно (через спостереження за дитиною/її найближчим оточенням або ставши свідком певних подій);
- отримавши інформацію від батьків, родичів, найближчого оточення дитини;
- отримавши інформацію (звернення) безпосередньо від дитини;
- отримавши інформацію від інших органів, установ та закладів.

У Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення йдеться про необхідність виявляти та повідомляти як про випадки жорстокого поводження, так і про **загрозу їх вчинення**.

Загроза (підозра) щодо вчинення жорстокого поводження може виникнути, коли:

- а) виявлено ознаки (індикатори) вчинення стосовно дитини жорстокого поводження, проте достеменно не відомо їх походження (могли виникнути як унаслідок жорстокого поводження, так і через інші особливості життєдіяльності дитини);
- б) в оточенні дитини існує ряд факторів, що збільшують ризик жорстокого поводження з нею.

Навіть, якщо у ФСР/соціального працівника виникають певні перестороги щодо помилкового розуміння ситуації, яка відбувається з дитиною, і факти жорстокого поводження не є підтвердженими або наявними вочевидь, у будь-якому випадку потрібно повідомити про це в орган, відповідальний за захист дітей від жорстокого поводження, – службу у справах дітей, для проведення оцінки ситуації (оцінки рівня безпеки дитини).

За наявності сумнівів слід пам'ятати, що наслідком відсутності реагування може бути подальша експлуатація та/або жорстоке поводження, що призведе до збільшення шкоди фізичному та психічному здоров'ю дитини, її психо-емоційному розвитку, загрози життю та, відповідно, порушення законодавства/прав дитини з боку того, хто не відреагував вчасно.

У разі виявлення факту або загрози (підозри) щодо вчинення жорстокого поводження/насильства необхідно з'ясувати:

- коли стався випадок;
- чи є фізичні пошкодження у дитини, чи потребує вона медичної допомоги;
- чи потребує дитина екстреної психологічної допомоги;

- чи в цей момент дитина перебуває у небезпеці;
- вид насильства (фізичне, сексуальне, психологічне, економічне (недбале ставлення, експлуатація));
- хто підозрюється у скоєнні насильства або був присутній під час інциденту.

А також такі біографічні дані: прізвище, ім'я, адреса і дата народження дитини; дані про сім'ю дитини та її оточення (знайомих і людей, які контактують з цією дитиною, виконуючи свої обов'язки).

Якщо про вчинення насильства ФСР/соціального працівника **повідомила сама дитина**, то необхідно врахувати вік та рівень розвитку дитини, заспокоїти її, продемонструвати свою довіру до неї та запевнити, що вона вчинила правильно, розповівши свою історію, **гарантувати їй безпеку та, за можливості, конфіденційність**. При цьому важливо пояснити дитині доцільність залучення інших фахівців (медиків, психологів, соціальних працівників) для її захисту та надання їй всебічної допомоги.

Насамперед, під час розгляду повідомлень про сім'ї, в яких було скоєне жорстоке поведіння з дітьми або існує загроза його вчинення, проводиться **оцінка рівня безпеки дитини** згідно з додатком 10 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. Додаток 10 містить акт проведення оцінки рівня безпеки дитини, що складається з шести розділів: I. Особисті дані про дитину; II. Дані про батьків або осіб, які їх замінюють; III. Стан дитини на момент відвідування; IV. Факти, що свідчать про нездатність батьків гарантувати безпеку дитині (дітям); V. Інші факти, що свідчать про небезпеку для дитини; VI. Результати проведення оцінки рівня безпеки дитини. На підставі заповнення акта та аналізу отриманих результатів приймається рішення щодо вжиття подальших заходів у конкретній ситуації.

Виявивши факт або загрозу жорстокого поведіння, ФСР/соціальний працівник має задокументувати отриману інформацію: надати опис випадку (яким є його бачення станом на цей момент), визначити перебіг і послідовність подій; за можливості, вказати присутніх під час інциденту та/або осіб, які підозрюються у його вчиненні. Якщо інформація надається зі слів дитини, потрібно зазначати саме те, що було сказано/побачено/почуто дитиною.

Форма Повідомлення про дитину, яка постраждала від жорстокого поведіння або стосовно якої існує загроза його вчинення, міститься у Додатку 1 Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поведіння з дітьми або загрози його вчинення (пункт 1 розділу II).

Задokumentована інформація має бути терміново подана до місцевого підрозділу служби у справах дітей та поліції для оцінки ситуації, що склалася, та вжиття відповідних заходів із залученням всіх доречних суб'єктів надання послуг.

Після виявлення випадку, для його розгляду мають бути заплановані такі кроки:

- збір інформації про обставини жорстокого поводження з дитиною або загрозу (підозру) його вчинення (як це відбулося, які наслідки для дитини, чи трапилося це вперше, чи такі випадки вже були раніше);
- опитування дитини з метою з'ясування ситуації та обставин жорстокого поводження, а також проведення психодіагностики її стану;
- опитування батьків або інших осіб, які їх замінюють (у тому числі вихователів, якщо дитина перебуває у закладі);
- обстеження умов проживання дитини і сім'ї (спільно з представниками ССД, ЦСССДМ та поліції), якщо жорстоке поводження здійснюється у сім'ї;
- збір інформації про випадки жорстокого поводження з дитиною в минулому (це допоможе більш якісно оцінити потреби дитини, визначити майбутні ризики, внести відповідні зміни до індивідуального плану);
- оцінка ризику жорстокого поводження з дитиною в майбутньому (виявлення факторів (причини, умов), які підвищують ризик жорстокого поводження з дитиною у конкретній ситуації, а також розроблення стратегії нейтралізації цих факторів);
- складання індивідуального плану роботи з дитиною та її батьками або особами, які їх замінюють;
- визначення реабілітаційних заходів, які повинні бути внесені у план.

На певних етапах цього алгоритму службою у справах дітей буде залучатися і ФСП/соціальний працівник, інші спеціалісти (психолог, соціальний педагог, вчитель, інші).

Які особливості проведення оцінки як випадку, так і потреб дитини?

Оцінка випадку

Як на попередньому етапі (виявлення), так і на етапі оцінки задokumentованого випадку жорстокого поводження або загрози (підозри) його вчинення, усім спеціалістам, причетним до цього процесу, зокрема і ФСП/соціальному працівнику, важливо чітко розуміти особливості ознак (індикаторів) жорстокого поводження, адже найбільш складним питанням методології збору інформації про випадки насильства стосовно дитини є проблема належної оцінки таких актів.

Діти, які постраждали від жорстокості та зневаги, мають низку специфічних фізичних та психічних рис, завдяки яким можна визначити наявність прихо-

ваних форм насильства в сім'ї стосовно дитини. Частина з них є суто психологічними і можуть бути діагностовані лише під час взаємодії дитини з психологом (наприклад, схильність до депресій, високий рівень піддавання стресу, депресивні та/або істеричні симптоми, амбівалентність почуттів тощо).

Існує ціла низка наочних ознак, за якими працівники і без психологічної освіти можуть визначити дитину, яка потерпає від насильства. До проявів, які можуть свідчити про наявність насильства стосовно дитини, належать, наприклад, ті, що представлені в таблиці 8:

Таблиця 8. Прояви, які можуть свідчити про наявність насильства стосовно дитини

Тип насильства	Прояв
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> • зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; крововиливи в сітківку ока; • забиті місця на тілі або голові, які мають форму предмета (пряжки ремня, долоні, лозини); рани і синці різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно) або незрозумілого походження; • сліди укусів людиною; • незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом); • самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі)
Сексуальне	<ul style="list-style-type: none"> • висипи, інфекції, що передаються статевим шляхом; • ознаки вагінального чи анального проникнення стороннього тіла; • залучення до секс-бізнесу; • вагітність. <p>Сексуалізована поведінка (поведінка, що виникає внаслідок психологічної травми, завданої через сексуальне насильство над дитиною):</p> <ul style="list-style-type: none"> • знання термінології та жаргону, не властивих дітям; • ігри, що мають сексуальний підтекст, відповідні маніпуляції з іграшками (задирання сукуно у ляльок, імітація статевого акту за допомогою ляльок тощо); • сексуальні злочини стосовно ровесників або молодших дітей; • сексуальні домагання до інших дітей або навіть дорослих; • нерозбірлива та/або демонстративна сексуальна поведінка
Економічне	<ul style="list-style-type: none"> • ознаки недоїдання, наднизька вага, яка не відповідає віку дитини; • дитина шукає недоїдки та харчується ними, збирає пляшки тощо; • брудний одяг, який не відповідає віку дитини та погодним умовам; • дитина виглядає неохайною: брудне, скуповжене волосся, брудна шкіра, поганий запах тощо; • відсутність в дитини речей першої необхідності; • постійне невідвідування шкільних занять без поважних причин, особливо в сезон сільськогосподарських робіт
Психологічне	<p>Увага! Окрім психологічного насильства, індикатори, наведені нижче, можуть свідчити і про інші види насильства</p> <ul style="list-style-type: none"> • уникнення контактів з ровесниками; • демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому; • вживання алкоголю або наркотиків; • насильство щодо свійських тварин та, взагалі, слабших істот; • почуття провини за отримання фізичних ушкоджень; • дитина виглядає неохайно: брудне волосся і шкіра, поганий запах тощо; • неадекватна поведінка: надмірна агресія, істеричний сміх, зухвалість, страх тощо

Виявити та зафіксувати всі ознаки насильства стосовно дітей досить важко, тому на допомогу фахівцям було розроблено методику, що дає змогу виявити дитину, яка потерпає від насильства (індикативні таблиці)²⁵.

Ця індикативна методика була створена психологами О. Кочемировською та А. Ходоренком на підставі попереднього вивчення досвіду та потреб фахівців, які стикаються з проблемою насильства стосовно дітей та в сім'ї. У цій методиці виокремлено й описано основні характеристики (психологічні, фізичні та поведінкові) дітей, які потерпають від насильства. Повністю методику наведено у додатку. За потреби, фахівець із соціальної роботи може зробити необхідну кількість копій і зазначати примітки безпосередньо в них. Методика складається з чотирьох таблиць. У першій таблиці виокремлені начотні ознаки насильства над дитиною; в другій – непрямі індикатори жорстокого поводження з дитиною. Третя таблиця містить у собі ознаки насильства, що виявляються фахівцем завдяки опитуванню батьків, родичів, сусідів, інших. У четвертій таблиці представлені ознаки, на які треба звертати першочергову увагу під час повторної зустрічі з дитиною.

Насильство над дитиною слід розглядати у певному контексті: потрібно дослідити всі супровідні обставини, становище дитини та ситуацію в її сім'ї. Треба зважити, чи випадок насильства був поодиноким, чи насильство відбувається в сім'ї регулярно; чи стан занедбання тимчасовий (наприклад, викликаний стресом, який переживають батьки), чи ознаки недбалого батьківства постійні (наприклад, спричинені пияцтвом батьків).

У випадку фізичного та сексуального насильства обов'язковим є проведення судово-медичної експертизи з приводу встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень та з приводу статевих злочинів. Направлення на судово-медичну експертизу видається органом внутрішніх справ. Для достовірності результатів обстеження судово-медична експертиза має бути проведена протягом однієї доби з випадку насильства. Перед проведенням судово-медичної експертизи потрібно простежити, щоб дитина не проводила гігієнічних процедур (приймання душу або ванни, миття волосся, чищення або обрізання нігтів), не перодягалась (оскільки на одязі могли залишитись речові докази біологічного походження – сперма, кров, вирване волосся нападника). Судово-медична експертиза проводиться у супроводі законного представника дитини та, за можливості, психолога.

Опитування дитини, яка зазнала насильства, здійснюється з метою з'ясування обставин інциденту. Опитування про подробиці випадку може проводити лише спеціально підготовлений фахівець, який повинен мати психоло-

²⁵ Детальна інформація наведена в таких джерелах: Кочемировська О. Індикатори прихованих форм сімейного насильства щодо дітей та їх застосування в практиці дільничних інспекторів міліції / Кочемировська О., Ходоренко А. – Х., 2006.

гічну освіту та вміння спілкуватися з дітьми такого віку, які зазнали насильства. Опитування дитини відбувається у присутності законних представників дитини, якщо така присутність не заперечується дитиною і якщо вони не є підозрюваними у вчиненні жорстокого поведіння з дитиною.

Важливим є недопущення подальшої травматизації дитини під час опитування її щодо ситуації насильства, яку вона пережила: кількість запитань варто скоротити до мінімуму, опитування має проводити один і той самий фахівець, бажано – у спеціально обладнаній для цього кімнаті (вона може мати назву «дружня кімната» або «зелена кімната»).

Під час опитування варто дотримуватися низки правил та зважати на індивідуальні й вікові особливості дитини, про що детальніше зазначено у додатку 3.

Оцінка потреб дитини та її сім'ї

Після того, як випадок жорстокого поведіння з дітьми підтверджено, служба у справах дітей координує дії всіх суб'єктів, залучених до процесу надання допомоги дитині.

На наступному етапі важливо визначити, які особливості, спричинені ситуацією насильства, проблеми та потреби має дитина і наскільки її сім'я та найближче оточення готове наразі їх забезпечити.

Для проведення оцінки потреб дитини та її сім'ї служба у справах дітей залучає центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Як здійснюється планування роботи?

Розгляд та планування роботи щодо випадків жорстокого поведіння з дітьми різняться за ступенем участі та втручання різних фахівців, проте у будь-якому разі з випадком працює міждисциплінарна команда.

Деякі справи передбачають залучення поліцейських відповідного підрозділу (якщо було скоєно злочин), в інших випадках – достатньо участі ФСР/соціальних працівників ЦСССДМ та спеціалістів ССД. За необхідності, до команди можуть залучатися медики та освітяни для розроблення плану надання допомоги дитині тощо.

Особливістю планування та ведення випадку в ситуації жорстокого поведіння з дітьми є обов'язкова участь у команді **психолога**, що буде поряд із спеціалістом, який є відповідальним за ведення цього випадку, від початку випадку і до його закриття. Психолог мінімізує наслідки страху, стресу, заспокоює дитину, допомагає з'ясувати реальний стан справ, супроводжує дитину у процесі її опитування тощо, надалі здійснює заходи із реабілітації дитини.

Можна виокремити **три основних завдання**, вирішення яких має бути передбачено планом: 1) гарантування безпеки дитини, у тому числі – формування мережі значущих дорослих, які зможуть її захистити; 2) забезпечення

емоційної підтримки дитини та її психологічної реабілітації (послуги психолога, який готовий працювати з такою категорією дітей); 3) забезпечення соціальної підтримки дитини та її сім'ї – надання необхідних соціальних послуг для подолання сім'єю ситуації насильства.

Детальніше зупинимось на питаннях **гарантування безпеки дитини**.

У деяких випадках, коли є загроза життю та здоров'ю дитини, для гарантування безпеки потрібно екстрено вилучати дитину з сім'ї, в якій чиниться насильство (через отримання відповідного рішення органів опіки та піклування, яке, за поданням ССД, може бути винесене протягом доби), і надалі, після аналізу всіх обставин та проведення ретельної оцінки, за потреби, ініціювати позбавлення батьків батьківських прав рішенням суду, яке має бути обґрунтованим та використовуватись як винятковий захід втручання (таких випадків зазвичай небагато). Здебільшого ситуацію можна і треба розв'язувати, не розділяючи сім'ю. Адже слід зважати, що після адекватного втручання, надання послуг та вжиття заходів, у майбутньому батько/мати/батьки, які вчиняли насильство над дитиною, можуть набути достатньої батьківської компетентності для того, щоб використовувати гармонійні, не травмуючі для дитини методи виховного впливу; саме на такий результат має працювати міждисциплінарна команда.

Окрім того, необхідно, щоб до такого планування була залучена значуща для дитини доросла людини, яка не є джерелом агресії, – із сім'ї дитини або її найближчого оточення.

Посилити фактори безпеки можливо також шляхом визначення дорослих осіб, а іноді і дітей старшого віку в сім'ї, які можуть допомогти молодшим гарантувати безпеку, надати притулок або фізичний і психологічний комфорт. Навіть маленькі діти можуть подумати разом із фахівцем, як гарантувати свою безпеку в ситуаціях ризику і що можуть зробити особисто вони для цього, якщо наразі змоги вилучити дитину із сім'ї немає.

У будь-яких справах про насильство метою ФСР/соціального працівника повинно бути співпраця з тим із батьків (або значущих дорослих), хто не чинив насильства над дитиною, щоб у майбутньому він/вона стали на сторону дитини та підтримали її.

У випадку сексуального насильства необхідно екстрено запланувати проведення діагностики на інфекції, що передаються статевим шляхом. За наявності ризику інфікування ВІЛ, слід звернутися до Центру профілактики та боротьби зі СНІДом для призначення дитині пост-контактної профілактики. Пост-контактну профілактику треба розпочати протягом перших 24 годин після ризикованого випадку, у крайньому разі – не пізніше 72 годин.

Яким є основний пакет послуг/дій, заходів, найбільш оптимальних для внесення у план?

Характер послуг/дій/ заходів	Зміст
Юридичний	Допомога у захисті прав та інтересів дитини, яка постраждала від насильства, представлення інтересів дитини у суді, сприяння застосуванню державного примусу і забезпеченню юридичної відповідальності осіб, які вчинили насильство над дитиною, допомога в оформленні документів на отримання соціальної допомоги, пенсії, встановлення опіки, юридичне консультування щодо захисту майнових прав, відновлення втрачених документів тощо
Психологічний	Консультування, корекція та реабілітація дитини, мінімізація негативних наслідків жорстокого поводження, робота, що спрямована на покращення стосунків із навколишнім соціальним середовищем
Соціально-медичний	Організація медичного огляду дитини, сприяння, за потреби, у госпіталізації, супровід дитини для проведення судово-медичної експертизи, влаштування до медичного закладу
Соціально-економічний	Надання, за необхідності, натуральної чи грошової допомоги, наприклад на придбання ліків, вітамінів, продуктів харчування
Соціально-педагогічний	Соціально-педагогічна робота з членами сім'ї і дитиною щодо налагодження стосунків, навчання вирішення конфліктних ситуацій без застосування насильства, виховання дитини та розуміння – що є методами жорстокого поводження з дитиною; влаштування дитини до притулку

Окрім того, до плану надання допомоги дитині та її сім'ї для подолання ситуації, що склалася, можуть бути внесені нижченаведені послуги та заходи.

1. Психологічна допомога, реабілітація і терапія, що є надважливим компонентом у наданні послуг.

Найбільшу ефективність у роботі з такою категорією дітей (особливо віком до 10 років) мають ігрова терапія та пісочна терапія. В основі **ігрової терапії** лежить так звана вільна гра, яка допускає велику гнучкість і свободу дій дитини. Саме в грі дитина може продемонструвати за допомогою конкретних предметів, які мають символічне значення, те, що вона коли-небудь прямим або непрямим чином відчувала. Маніпулюючи ігровими предметами, дитина може більш адекватно показати, ніж виразити словами, як вона ставиться до себе, до значущих дорослих, до різних подій свого життя. Іншим ефективним методом, доцільним у роботі з дітьми, котрі пережили насильство, є **пісочна терапія**. Для проведення пісочної терапії, зазвичай, використовують два дерев'яні підноси, наповнені піском (один для мокрого піску, інший для сухого), і колекцію фігурок, в яку повинні входити люди і казкові персонажі, тварини, будинки, рослини, транспортні засоби, каміння і черепашки, шишки, пера, мішура, свічки, кубики, дзеркала та інші «проективні предмети», значення яким будь-яка людина може надати довільно. Дитина вибирає якусь кількість фігурок і розміщує їх на таці з піском так, як вважає за потрібне. Коли робота закінчена, психолог може попросити дитину розказати історію, пов'язану зі створеною композицією. Під час кожної зустрічі психолог повинен фіксува-

ти вибрані дитиною предмети, відмічати їх розташування на таці, записувати історію, яку дитина розповідає про побудовану картину, замальовувати і/або фотографувати тацю для подальшого аналізу та порівняння з минулими і подальшими тацями. Першу зі зроблених дитиною таць прийнято вважати ескізом для всієї подальшої серії таць: деякі важливі елементи виникатимуть і розвиватимуться у подальшій роботі. Таким елементом (або цілим мотивам) приділяється особлива увага в процесі інтерпретації.

Використання ігрової терапії та терапії піском можливо лише психологом, який пройшов відповідне навчання, проте ФСР/соціальному працівнику важливо бути обізнаним у цих аспектах для пошуку якнайкращих ресурсів та шляхів організації допомоги дитині.

2. Програми підвищення батьківського потенціалу. Ці програми дають батькам змогу підвищити рівень своєї обізнаності щодо гармонійних та ефективних методів виховання дитини, усвідомити необхідність і можливість виховання без насильства. Проводяться такі програми у різних формах (тренінг, лекторій, батьківський клуб тощо) та реалізуються як ЦСССДМ, так і громадськими організаціями.

З досвіду роботи

Програма «Замість ляпасів: як з повагою та любов'ю визначати кордони дитині» розроблена на основі польського досвіду та реалізується Українським фондом «Благополуччя дітей». Метою програми є захист дітей від народження до 3 років від жорстокого поводження шляхом популяризації відповідального батьківства та ненасильницьких методів виховання. Програма звертає увагу на те, що виховання дитини є вкрай відповідальним обов'язком батьків, з яким іноді важко впоратись. Зазвичай, засоби масової інформації, показуючи маленьких дітей та їх сім'ї, представляють образи щасливих, усміхнених дітей та дорослих, тож батьки, які мають проблеми з вихованням, часто соромляться говорити про це, вважаючи таку ситуацію особистою невдачею. У межах програми, під час занять, батьки можуть ставити запитання та отримувати на них вичерпні відповіді й рекомендації досвічених ведучих.

У Польщі на участь до програми скеровують батьків, які або перебувають у складних життєвих обставинах, або ж були помічені соціальними службами чи освітянами у використанні неналежних методів виховання дитини, або навіть стосовно яких є ризик позбавлення батьківських прав. Тобто, програма використовується як у межах превенції жорстокого поводження, так і у роботі з батьками-кривдниками.

3. Корекційні програми для кривдників. Відповідно до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2009 р. № 3131/386 «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь/відділів у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї», особа, яка вчинила насильство в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї, проходить корекційну програму.

Нині кривдників на участь у таких програмах скеровує поліція. Реалізуються програми на базі кризових центрів (на підставі організаційного забезпечення управліннями (відділами) у справах сім'ї, молоді та спорту з урахуванням ресурсів та можливостей місцевої громади) і громадських організацій.

Зазвичай, такі програми побудовані на основі використання широкого спектру різних форм, методів і технік активного навчання дорослих з метою якісного засвоєння ними відповідної інформації та відпрацювання необхідних навичок, невідкладного використання на практиці здобутих знань і вмінь; формування готовності осіб, які вчинили насильство в сім'ї, отримувати допомогу та підтримку у вирішенні сімейних проблем та вихованні своїх дітей, бажання докладати власних зусиль, високої емоційної залученості у процес навчання, самодисципліни і самосвідомості.

Якими є основні ризики (труднощі, застереження) та рекомендації щодо роботи з сім'ями, особами, які мають таку ознаку вразливості?

1. ФСП/соціальним працівникам, які у своїй роботі мають справу з насильством, жорстоким поводженням з дітьми, **важливо регулярно збиратися і обмінюватись досвідом, своїми переживаннями, обговорювати перемоги та невдачі, складні ситуації та шляхи їх подолання.** Робота з жертвами насильства, а особливо з дітьми, часто викликає почуття власної вразливості. Спеціалісти, які емоційно залучаються в усі ситуації, з якими працюють, неминуче переживатимуть вигорання, якщо не навчаться розмежовувати професійне й особисте та не заручаться підтримкою і супервізією з боку своїх колег, а також кваліфікованих психологів.

2. У жодному випадку **ФСП/соціальний працівник не має обирати чийсь сторону із членів родини,** він має захищати права дитини та діяти у найкращих її інтересах, залишаючись при цьому максимально об'єктивним. Буває так, що батьки, які прагнуть «поділити» дитину, попри все отримати перемогу в своїй боротьбі як один з одним, так і за право проживання дитини саме з ними тощо, намагаються маніпулювати і спеціалістами, залученими до ведення справи, схилити їх на свій бік, заручитися підтримкою. Якщо ФСП/соціальний працівник обиратиме чийсь сторону, він перестане бути об'єктивним, чим може порушити права дитини.

3. Варто **висловлюватися максимально нейтрально про батьків дитини у її присутності.** Необхідно пам'ятати: навіть якщо батьки вчиняли насильство стосовно неї, дитина любить їх. ФСП/соціальний працівник не повинен налаштовувати дитину проти її батьків.

4. У своїй діяльності **ФСП/соціальний працівник має керуватися принципом «Не нашкодь!»**. Опитуючи дитину чи її батьків або іншими шляхами збираючи інформацію про випадок, слід пам'ятати, що необмірковані дії чи висловлені судження або ж необґрунтоване розкриття ситуації (наприклад, перед сусідами чи родичами родини) може нашкодити дитині та її сім'ї.

5. ФСП/соціальному працівнику важливо враховувати, що **робота з попередження та подолання насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми може бути небезпечною**. Незважаючи на те, що більшість агресорів зосереджуються виключно на своїх партнерах, дітях, інших членах родини, трапляються випадки, коли їх лють спрямована на тих, у кому вони вбачають потенційну загрозу свого впливу в сім'ї. Важливо оцінити ступінь ризику, якому піддається спеціаліст, і вжити належних заходів щодо гарантування особистої безпеки. Наприклад, у жодному випадку не варто відвідувати родину самостійно.

6. Якщо виявлено сексуальне насильство стосовно дитини, **ФСП/соціальному працівнику варто розуміти, що дитині доведеться пройти тяжкий та непростий шлях від виявлення насильства до покарання кривдника та реабілітації (як дитини, так і її сім'ї)**. На цьому шляху дитині найбільше потрібні віра в неї та в те, що вона говорить правду, підтримка та супровід під час всього процесу. Найдієвішу підтримку надасть фаховий психолог, якщо такий є, та психологічно готові до цього значущі дорослі. Вкрай важливо розуміти – не можна розпитувати дитину про подробиці, розповідати про деталі інциденту вона має під час спеціально організованого процесу опитування спеціально уповноваженій особі, яка може ставити такі запитання (слідчий або психолог).

Список використаних джерел

1. Будзинська А. Як опитувати дитину: poradnik для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих / Будзинська Аліція. – Варшава: Фундація «Нічийні діти», 2007. – 64 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://childfund.org.ua/Uploads/Files/docs/pOLand_book_correct%2B%2B.pdf.
2. Журавель Т. В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей / Т. В. Журавель // Соціальна педагогіка: навч. посібник / за заг. ред. О. В. Безпалько; авт. кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверєва, Т. Г. Веретенко та ін. – К.: Академвидав, 2013. – С. 197–209.
3. Защита детей от жестокого обращения / под ред. Е. Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2007. – 256 с.
4. Організація роботи підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, у сфері протидії жорстокому поводженню з дітьми та насильству в сім'ї: методичний посібник / авт. кол.: Гришко А. А., Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Лазаренко О. О., Сергеева К. В.; за ред. Т. В. Журавель, О. О. Кочемировської. – К.: Обнова, 2013.
5. Помощь детям – жертвам насилия / Журавлева Т. М., Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И. – М.: Генезис, 2006. – 112 с.
6. Райкус Дж. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: практич. пособ.: в 4 т. Т. II. Планирование и семейно-ориентированная социальная работа / Райкус Дж., Хьюз Р. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с.
7. Сексуальне насильство над дітьми: причини, наслідки, профілактика: інформ.-метод. посібник / автори-упоряд.: Цюман Т. П., Малієнко Ю. М.; за заг. ред. Цюман Т. П. – К.: ФОП Пономаренко Я. М. – 2011. – 76 с.

Список рекомендованих джерел

1. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/2789-14> – Загол. з екрана. – Мова укр.
2. Бондаровська В. М. Школа для батьків / Бондаровська В. М. – К.: Батискаф, 2003. – 320 с.
3. Дубровська Є. В. Психологічна реабілітація дітей, які зазнали сексуального насильства: посіб. до навч. відео-курсу / Дубровська Є. В. – К.: ВГО «Жіночий консорціум України», 2005. – 44 с.
4. Зиновьева Н. О. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации / Н. О. Зиновьева, Н. Ф. Михайлова. – СПб.: Речь, 2003. – 248 с.
5. Лукашевич М. П. Соціальна робота (теорія і практика): підручник / М. П. Лукашевич, Т. В. Семігіна. – К.: Каравела, 2011. – 368 с.
6. Соціальні служби – родині: Розвиток нових підходів в Україні / за ред. І. М. Григи, Т. В. Семігіної. – К., 2003.

Витяги з окремих нормативно-правових документів, які стосуються питань попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми

Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV

Стаття 289. Право на особисту недоторканність	<ol style="list-style-type: none">1. Фізична особа має право на особисту недоторканність.2. Фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню.3. Фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається. У разі жорстокої, аморальної поведінки фізичної особи щодо іншої особи, яка є в безпорадному стані, застосовуються заходи, встановлені цим Кодексом та іншим законом.4. Фізична особа має право розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам.
Стаття 291. Право на сім'ю	<ol style="list-style-type: none">1. Фізична особа незалежно від віку та стану здоров'я має право на сім'ю.2. Фізична особа не може бути проти її волі розлучена з сім'єю, крім випадків, встановлених законом.3. Фізична особа має право на підтримання зв'язків з членами своєї сім'ї і родичами незалежно від того, де вона перебуває.4. Ніхто не має права втручатися у сімейне життя фізичної особи, крім випадків, передбачених Конституцією України.
Стаття 292. Право на опіку або піклування	<ol style="list-style-type: none">1. Малолітня, неповнолітня особа, а також фізична особа, яка визнана недієздатною або цивільна дієздатність якої обмежена, має право на опіку або піклування.
Стаття 293. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля	<ol style="list-style-type: none">1. Фізична особа має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення.2. Діяльність фізичної та юридичної особи, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною. Кожен має право вимагати припинення такої діяльності. Діяльність фізичної та юридичної особи, яка завдає шкоди довкіллю, може бути припинена за рішенням суду.3. Фізична особа має право на безпечні для неї продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту).4. Фізична особа має право на належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо.

Кодекс України про адміністративні правопорушення

від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х

№ статті КУпАП	Зміст статті КУпАП	Види покарань, передбачених санкцією статті КУпАП
Ст. 51	<p>Дрібне викрадення чужого майна Дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрата. Викрадення чужого майна вважається дрібним, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищує трьох неоподаткованих мінімумів доходів громадян</p>	тягне за собою накладення штрафу від трьох до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб
Ст. 173-2, ч. 1	<p>Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми 1. Вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї</p>	тягнуть за собою громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин або адміністративний арешт на строк до семи діб
Ст. 173-2, ч. 2	2. Ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першою статті 173-2 КУпАП	тягнуть за собою громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб
Ст. 173	<p>Дрібне хуліганство Дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян</p>	тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, а в разі, якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, застосування цих заходів буде визнано недостатнім, – адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб
Ст. 180	<p>Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх замінують, або іншими особами</p>	тягне за собою накладення штрафу від шести до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян

№ статті КУпАП	Зміст статті КУпАП	Види покарань, передбачених санкцією статті КУпАП
Ст. 182, ч. 1	<p>Порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму чи правил дотримання тиші в населених пунктах і громадських місцях</p> <p>Порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму чи правил дотримання тиші в населених пунктах і громадських місцях</p>	тягне за собою попередження або накладення штрафу на громадян від п'яти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і накладення штрафу на посадових осіб та громадян – суб'єктів господарської діяльності – від п'ятнадцяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян
Ст. 184, ч. 1	<p>Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей</p> <p>Ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей</p>	тягне за собою попередження або накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян
Ст. 184 ч. 1	Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення	тягнуть за собою накладення штрафу від двох до чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян

Кримінальний КОДЕКС УКРАЇНИ

від 5 квітня 2001 р. № 2341-III

№ статті ККУ	Зміст статті ККУ	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ
Злочини, які можуть бути вчинені внаслідок насильства в сім'ї та/ або пов'язані із жорстоким поводженням з дітьми		
Ст. 115, ч. 1	Умисне вбивство 1. Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині	карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років
Ст. 115, ч. 2	2. Умисне вбивство: 1) двох або більше осіб; 2) малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; 3) заручника або викраденої людини; 4) вчинене з особливою жорстокістю; 5) вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; 6) з корисливих мотивів; 7) з хуліганських мотивів; 8) особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку; 9) з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення; 10) поєднане із зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом; 11) вчинене на замовлення; 12) вчинене за попередньою змовою групою осіб; 13) вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116-118 цього Кодексу	карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна у випадку, передбаченому пунктом 6 частини другої цієї статті
Ст. 116	Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого	карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 117	Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів	карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 119 ч. 1	Вбивство через необережність 1. Вбивство, вчинене через необережність	карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 119 ч. 2	2. Вбивство двох або більше осіб, вчинене через необережність	карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років

№ статті ККУ	Зміст статті ККУ	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ
Ст. 120, ч. 1	Доведення до самогубства 1. Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності	карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 120, ч. 2	2. Те саме діяння, вчинене щодо особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності від винуватого, або щодо двох або більше осіб	карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 121, ч. 1	Умисне тяжке тілесне uszkodження 1. Умисне тяжке тілесне uszkodження, тобто умисне тілесне uszkodження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втраченою працездатності не менше ніж на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя	карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років
Ст. 121, ч. 2	2. Умисне тяжке тілесне uszkodження, вчинене способом, що має характер особливого мучення, або вчинене групою осіб, а також з метою залякування потерпілого або інших осіб, або вчинене на замовлення, або спричинило смерть потерпілого	карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років
Ст. 122, ч. 1	Умисне середньої тяжкості тілесне uszkodження 1. Умисне середньої тяжкості тілесне uszkodження, тобто умисне uszkodження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у статті 121 цього Кодексу, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину	карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років
Ст. 122, ч. 2	2. Ті самі дії, вчинені з метою залякування потерпілого або його родичів чи примусу до певних дій	караються позбавленням волі від трьох до п'яти років
Ст. 123	Умисне тяжке тілесне uszkodження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання Умисне тяжке тілесне uszkodження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого	карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до двох років
Ст. 125, ч. 1	Умисне легке тілесне uszkodження 1. Умисне легке тілесне uszkodження	карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року

№ статті ККУ	Зміст статті ККУ	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ
Ст. 125, ч. 2	2. Умисне легке тілесне ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності	карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до одного року, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років
Ст. 126, ч. 1	Побої і мордування 1. Умисне завдання удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень	карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин або виправними роботами на строк до одного року
Ст. 126, ч. 2	2. Ті самі діяння, що мають характер мордування, вчинені групою осіб, або з метою залякування потерпілого чи його близьких	караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 127, ч. 1	Катування 1. Катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб	карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років
Ст. 127, ч. 2	2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням свого службового становища	караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років
Ст. 128	Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження	карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до двох років
Ст. 129, ч. 1	Погроза вбивством 1. Погроза вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози	карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до двох років
Ст. 129, ч. 2	2. Те саме діяння, вчинене членом організованої групи	карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років

№ статті ККУ	Зміст статті ККУ	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ
Ст. 133, ч. 1	Зараження венеричною хворобою 1. Зараження іншої особи венеричною хворобою особою, яка знала про наявність у неї цієї хвороби	карається виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 133, ч. 2	2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за зараження іншої особи венеричною хворобою, а також зараження двох чи більше осіб або неповнолітнього	караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк до трьох років
Ст. 135, ч. 1	Залишення в небезпеці 1. Завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу, а також у разі, коли він сам поставив потерпілого в небезпечний для життя стан	карається обмеженням волі на строк до двох років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 136, ч. 1	Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані 1. Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан особи належним установам чи особам, якщо це спричинило тяжкі тілесні ушкодження	караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців
Ст. 136, ч. 2	2. Ненадання допомоги малолітньому, який завідомо перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан дитини належним установам чи особам	караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років
Ст. 146, ч. 1	Незаконне позбавлення волі або викрадення людини 1. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини	караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк

№ статті ККУ	Зміст статті ККУ	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ
Ст. 146, ч. 2	2. Ті самі діяння, вчинені щодо малолітнього або з корисливих мотивів, щодо двох чи більше осіб або за попередньою змовою групою осіб, або способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або таке, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань, або із застосуванням зброї, або здійснюване протягом тривалого часу	караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 149, ч. 1	Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини 1. Торговля людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи	караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років
Ст. 149, ч. 2	2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього або щодо кількох осіб, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності, або поєднані з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства	караються позбавленням волі на строк від п'яти до двадцяти років з конфіскацією майна або без такої
Ст. 150 ч. 1	Експлуатація дітей 1. Експлуатація дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці	карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років
Ст. 150 ч. 2	2. Ті самі дії, вчинені щодо кількох дітей або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві	караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років
Ст. 150 ч. 3	3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою	караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років
Ст. 150-1, ч. 1	Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом 1. Використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (систематичного випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб) з метою отримання прибутку	карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк

№ статті ККУ	Зміст статті ККУ	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ
Ст. 150-1, ч. 2	2. Ті самі дії, вчинені щодо чужої малолітньої дитини або пов'язані із застосуванням насильства чи погрозою його застосування, а так само вчинені повторно або особою, яка раніше скоїла один із злочинів, передбачених статтями 150, 303, 304 цього Кодексу, або за попередньою змовою групою осіб	караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк від трьох до восьми років
ст. 150-1, ч. 3	3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, а також якщо внаслідок таких дій дитині спричинені середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження	караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років
Ст. 152, ч. 1	Зґвалтування 1. Зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи	карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років
Ст. 152, ч. 2	2. Зґвалтування, вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 153-155 цього Кодексу	карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років
Ст. 152, ч. 3	3. Зґвалтування, вчинене групою осіб, або зґвалтування неповнолітньої чи неповнолітнього	карається позбавленням волі на строк від семи до двадцяти років
Ст. 152, ч. 4	4. Зґвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки, а також зґвалтування малолітньої чи малолітнього	карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років
Ст. 153, ч. 1	Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом 1. Задоволення статевої пристрасті неприродним способом із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи	карається позбавленням волі на строк до п'яти років
Ст. 153, ч. 2	2. Те саме діяння, вчинене повторно або групою осіб, або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 152 або 154 цього Кодексу, а також вчинене щодо неповнолітньої чи неповнолітнього	карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років
Ст. 153, ч. 3	3. Те саме діяння, вчинене щодо малолітньої чи малолітнього, або якщо воно спричинило особливо тяжкі наслідки	карається позбавленням волі на строк від восьми до двадцяти років
Ст. 155, ч. 1	Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості 1. Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості	караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 155, ч. 2	2. Ті самі дії, вчинені батьком, матір'ю, вітчимою, мамою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, або якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки	караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого

№ статті ККУ	Зміст статті ККУ	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ
Ст. 156, ч. 1	Розбещення неповнолітніх 1. Вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку	караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 156, ч. 2	2. Ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього	караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого
Ст. 164, ч. 1	Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей 1. Злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні	карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від вісімдесяти до ста двадцяти годин або виправними роботами на строк до одного року, або обмеженням волі на строк до двох років
Ст. 164, ч. 2	2. Те саме діяння, вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею	карається громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк від двох до трьох років
	Примітка Під злісним ухиленням від сплати коштів на утримання дітей (аліментів) або на утримання непрацездатних батьків слід розуміти будь-які діяння боржника, спрямовані на невиконання рішення суду (приховування доходів, зміну місця проживання чи місця роботи без повідомлення державного виконавця тощо), які призвели до виникнення заборгованості із сплати таких коштів у розмірі, що сукупно складають суму виплат за шість місяців відповідних платежів	
Ст. 166	Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування Злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки	карається обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 167	Зловживання опікунськими правами Використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (зайняття житлової площі, використання майна тощо)	карається штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк

№ статті ККУ	Зміст статті ККУ	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ
Ст. 194, ч. 1	Умисне знищення або пошкодження майна 1. Умисне знищення або пошкодження чужого майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах	карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк
Ст. 194, ч. 2	2. Те саме діяння, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки	карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років
Ст. 195	Погроза знищення майна Погроза знищення чужого майна шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози	карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від шістдесяти до ста двадцяти годин, або виправними роботами на строк до одного року, або арештом на строк до шести місяців
Ст. 299 ч. 1	Жорстоке поводження з тваринами 1. Знущання над тваринами, що відносяться до хребетних, вчинене із застосуванням жорстоких методів або з хуліганських мотивів, а також нацькування зазначених тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів	караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців
Ст. 299 ч. 2	2. Ті самі дії, вчинені у присутності малолітнього	караються штрафом до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років
Ст. 303, ч. 1	Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією 1. Втягнення особи в заняття проституцією або примушування її до заняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану цієї особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, або сутенерство	караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років
Ст. 303, ч. 2	2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо кількох осіб або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності	караються позбавленням волі на строк від чотирьох до семи років
Ст. 303, ч. 3	3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього або організованою групою	караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої

№ статті ККУ	Зміст статті ККУ	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ
Ст. 303, ч. 4	4. Дії, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, вчинені щодо малолітнього, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки	караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої
	<p>Примітка</p> <p>1. Під сутенерством у цій статті слід розуміти дії особи із забезпечення заняття проституцією іншою особою.</p> <p>2. Відповідальність за втягнення малолітнього чи неповнолітнього в заняття проституцією чи примушування їх до заняття проституцією за цією статтею має наставати незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу, уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використанням службового становища, або особою, від якої потерпілий був матеріально чи інакше залежний</p>	
Ст. 304, ч. 1	<p>Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність</p> <p>1. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми</p>	карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років
Ст. 304, ч. 2	2. Ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього	караються позбавленням волі на строк від чотирьох до десяти років
Ст. 323, ч. 1	<p>Спонування неповнолітніх до застосування допінгу</p> <p>1. Спонування неповнолітніх до застосування допінгу</p>	карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років
Ст. 323, ч. 2	2. Та сама дія, вчинена батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього, його тренером, або повторно, або особою, яка раніше вчинила один зі злочинів, передбачених статтями 314, 315, 317, 324 цього Кодексу	карається обмеженням волі на строк до двох років або позбавленням волі на той самий строк
	<p>Примітка</p> <p>Допінг – це засоби і методи, які входять до переліку заборонених Антидопінговим кодексом Олімпійського руху</p>	

Індикативні таблиці виявлення насильства щодо дітей

(автори: О. Кочемировська, А. Ходоренко)

У нижченаведеній методиці відокремлено та визначено основні характеристики (психологічні, фізичні та поведінкові) дітей, які потерпають від насильства. Методика складається з чотирьох базових таблиць.

У таблиці **А** виокремлено **наочні ознаки насильства** над дитиною.

У таблиці **Б** – **непрямі ознаки** насильства щодо дитини.

Таблиця **В** містить у собі ознаки насильства, що виявляються спеціалістом завдяки **опитуванню родичів, отриманню інформації з інших структур**.

У таблиці **Г** представлені **ознаки**, на які треба звертати першочергову увагу під **час повторних відвідин родини**, в якій підозрюється наявність насильства щодо дитини.

Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків:

- 1) перший містить у собі характеристики тих чи інших ознак насильства;
- 2) у другому стовпчику подається спосіб визначення цих ознак. Основні з цих способів – це огляд та безпосереднє **спостереження (С)** за дитиною, станом її житла, родичами; **бесіда (Б)** з дитиною, **опитування (О)** родичів, отримання інформації з інших структур;
- 3) у третьому стовпчику цієї таблиці спеціаліст власноруч робить відмітку про наявність тієї чи іншої ознаки насильства в сім'ї щодо дитини (обов'язково чорнильною або кульковою ручкою, НЕ олівцем);
- 4) четвертий стовпчик слугує для різного роду приміток – наприклад, нотаток про різку зміну поведінки дитини після якогось із запитань. Нотатки також робляться чорнильною або кульковою ручкою.

Особливу увагу необхідно звернути на складність виявлення обставин та ознак сексуального насильства. Отже, у разі підозри щодо можливості сексуального насильства, огляд та опитування необхідно проводити дуже обережно та делікатно.

При аналізі результатів методики **необхідно пам'ятати, що одна або дві відмітки в таблицях не можуть достеменно свідчити** про наявність насильства, але чим більше позначок, тим більша вірогідність.

Таблиця А

Наочні ознаки насильства над дитиною	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Зсуви, переломи кісток, крововиливи, у т. ч. поряд з частково залікованими травмами	С		
Забиті місця, синці, подряпини на видимих частинах тіла, особливо різні за часом появи	С		
Опіки, дивні за формою та/або походженням	С		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів), синці, інші ушкодження, характерні для фізичного насильства	С		
Дитина має характерні для насильства синці (пряжки ременя, долоні, лозини), опіки (цигаркою, праскою тощо)	С		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	С		
Хронічна відмова від медичної допомоги	БО		
Наднизька вага, яка не відповідає віку дитини	С		
Застарілий бруд на відкритих частинах тіла (обличчя, руки, волосся)	С		
Поганий запах від дитини	С		
Зачіску зроблено невідповідним інструментом або волосся обскубане, скуйовджене, брудне, «гніздо» на голові	С		
Пошкодження/знищення речей, її майна, у т. ч. – іграшок, дитини батьками, родичами	Б		
Відмова батьків опікуватись дитиною	СО		
Примус з боку батьків, родичів малолітньої дитини до тяжкої праці, втягнення її у жебракування	СО		
Ігнорування життєво важливих потреб дитини з боку батьків (не забезпечення відвідування дитиною школи, відсутність шкільного приладдя, стола (для школярів), спального місця тощо)	СО		
Алкогольне або наркотичне сп'яніння дитини	С		
Дитина перебуває поза домом та не хоче туди повертатись	СБО		
Вагітність малолітньої дитини	С		

Таблиця Б

Непрямі ознаки насильства над дитиною	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Відмова показати закриті одягом частини тіла – руки, шию тощо	СБ		
Дивний одяг: шарф, рукавички, довгі рукава у спеку, не знімає темні окуляри у приміщенні тощо (це може використовуватись, щоб приховати рани, синці)	С		
Поганий стан житла, що не відповідає статкам родини чи когось з її членів	С		
Одяг дитини не відповідає її віку	С		
Одяг із застарілими плямами бруду або рваний	С		
Одяг не відповідає погодним умовам	С		
Алкогольне сп'яніння батьків	С		

Непрямі ознаки насильства над дитиною	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Невідповідність отриманих ушкоджень історії, яку розповідає дитина або піклувальники	БО		
Відмова від медичної допомоги	БО		
Зухвала, в т. ч. агресивна та/або сексуалізована поведінка дитини	СБО		
Дитина виявляє страх перед батьками чи родичами	Б		
Дитина надмірно мовчазна, скута, має уповільнене мовлення	СБ		
Дитина відмовляється розмовляти	Б		
Дитина дає неадекватні відповіді на запитання	Б		
Уповільнене мовлення	БС		
Дитина апатична, не виявляє жодних емоцій з приводу того, що відбувається	СБ		
Постійна сонливість або безсоння у дитини	БО		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	БО		

Таблиця В

Опитування батьків, інших родичів, сусідів	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Батьки, інші родичі не можуть пояснити стан дитини	0		
Батьки не можуть сказати, на що хворіє дитина і як лікується тощо	0		
Батьки, інші родичі відмовляються показувати дитину будь-кому, намагаються не випускати її з помешкання, обмежують її контакти	0		
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, свідчать про схильності дитини до асоціальної поведінки	0		
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, вказують на сексуалізовану поведінку та/або сексуальну нерозбірливість дитини, а саме:	0		
– невідповідні віку сексуальні пізнання дитини, використання термінології та жаргону, не властивих дітям	0		
– схильність до сексуальних виявів прихильності за відсутності інших форм вияву прихильності	0		
– сексуальні домагання до інших дітей або навіть дорослих, нерозбірлива та/або демонстративна сексуальна поведінка	0		
– ігри, що мають сексуальний підтекст	0		
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, зазначають про схильність у дитини до знущання над тваринами	0		
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, прямо виказують свою стурбованість стосовно ситуації в сім'ї	0		
Сусіди скаржаться на крики, звуки ударів, порушення спокою	0		
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, зазначають про суїцидальні погрози чи спроби суїциду	0		
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, самі ж батьки зазначають про втечі дитини з дому	0		

Опитування батьків, інших родичів, сусідів	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, свідчать про жебракування дитини	0		
Родичі, спеціалісти, які знають дитину, зазначають про примус дитини до непосильної праці	0		
Існують свідчення про примус чи втягнення дитини до секс-бізнесу	0		
Існують свідчення, що дитина не відвідує школу	0		
Існують свідчення, що дитина постійно перебуває на вулиці, біля під'їзду, не йде додому	0		

Таблиця Г

Повторний огляд	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Всі пункти, подані у таблиці А (!)			
Дитина перебуває не вдома та не хоче туди йти	СБО		
Страх перед батьками чи родичами, що з'явився після останнього візиту інспектора	Б		
Байдуже ставлення батьків до власної дитини	СО		
Невідповідність отриманих ушкоджень історії, яку розповідає дитина або піклувальники	БО		
Відмова від надання дитині медичної допомоги, незважаючи на рекомендації спеціаліста під час останнього візиту	БО		
Родичі відмовляються показати дитину	О		
Схильність до нещасних випадків, втечі дитини з дому	БО		
Різка та незрозуміла зміна ставлення до дільничного інспектора з боку дитини	СБ		
Алкогольне чи токсичне сп'яніння дитини	С		

Особливості та правила опитування дитини, яка зазнала жорстокого поводження

Загальні засади проведення опитування дитини:

- опитування дитини має бути проведено без необґрунтованої затримки;
- опитувань має бути проведено якомога менша кількість (відповідно, опитування має бути підготовано та проведено таким чином, щоб не виникла потреба у проведенні його знову і знову);
- опитування дитини має, за можливості, проводитися у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні;
- якщо опитувань дитини проводиться декілька, вони мають бути проведені однією й тією ж особою, якщо це можливо;
- варто, щоб під час опитування дитину супроводжував її законний представник або, де це доцільно, дорослий, якого вона сама вибирає (якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше);
- особа, яка проводить опитування, має відповідати основним вимогам, поданим нижче²⁶.

Основними вимогами до особи, яка проводить опитування, є:

- спеціальна підготовка щодо проведення опитування дітей, які зазнали насильства або стали його свідками (знання прийомів, технік, інструментів);
- знання у галузі психології розвитку та клінічної психології дитини;
- вміння враховувати рівень розвитку та можливостей дитини під час проведення процедури опитування;
- досвід встановлення контакту з різними категоріями дітей;
- розвинуті гнучкість та емпатія;
- об'єктивність;
- стресостійкість та ресурсність щодо надання підтримки дитині під час розповіді про факти пережитого насильства.

Загальні правила, яких необхідно дотримуватися тому, хто проводить опитування²⁷:

- Сидіть вільно, обличчям до дитини. Підтримуйте зоровий контакт з дитиною.
- Зберігайте спокій, не демонструйте знервованість або хвилювання. Стримуйте свої емоції та будьте готові до неприємних або шокуючих подробиць, коли запитуєте дитину про ситуацію насильства.
- Говоріть повільно, чітко, спокійним голосом, використовуйте просту, зрозумілу для дитини мову.
- Якнайчастіше звертайтеся до дитини на ім'я.

²⁶ Конвенції Ради Європи щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротська конвенція).

²⁷ Організація роботи підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, у сфері протидії жорстокому поводженню з дітьми та насильству в сім'ї: методичний посібник / авт. кол.: Гришко А. А., Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Лазаренко О. О., Сергеева К. В.; за ред. Т. В. Журавель, О. О. Кочемировської. – К.: Обнова, 2013.

- Приймайте те, що говорить дитина. Покажіть дитині, що Ви їй вірите («Я вірю тобі», «Я докладу зусиль, щоб допомогти тобі», «Ти не маєш мовчати про це, добре, що ти вирішив/ла розказати»). Висловлюйте дружнє ставлення і підтримку.
- Спостерігайте за тим, чи дитина вас розуміє.
- Поясніть дитині, що нема нічого страшного в тому, що вона не знає відповіді на те чи інше питання, вона не має відчувати за це провини.
- Поясніть дитині, що якщо вона не розуміє питання, вона може перепитати, попросити пояснити, що Ви мали на увазі.
- Дайте дитині зрозуміти, що Ви можете повторювати запитання для того, щоб краще зрозуміти думку дитини (а не через те, що Ви їй не довіряєте тощо).
- Попередьте дитину, що вона має можливість виправити Вас, якщо Ви щось сказали не так або неправильно зрозуміли її слова.
- Робіть перерви, коли дитина втомилася.
- Підтримуйте дитину під час розповіді кивками голови, а також таким чином: більше слухайте, виказуйте співчуття («Я розумію твої переживання»), заохочуйте до подальшої розповіді («Ти добре робиш, що розказуєш про це»).
- Дозвольте дитині описувати те, що сталося, її власною мовою, навіть якщо вона бентежить Вас (наприклад, дитина використовує нецензурні слова, назви статевих органів тощо), адже дитина може не вміти висловлюватися по-іншому.
- Будьте чесними.
- Повідомте дитині, що Ви змушені будете розповісти про ситуацію іншим спеціалістам для того, щоб надати дитині необхідну допомогу та захистити її.
- Наприкінці опитування повідомте дитині, що відбуватиметься після опитування і якими будуть Ваші наступні кроки щодо цієї ситуації. Скажіть дитині, що Ви інформуватимете її і надалі.

Уникайте таких помилок:

- Не порушуйте фізичного простору дитини, залишайтеся на безпечній для неї відстані.
- Не підганяйте дитину, давайте їй час на те, щоб обдумати свої відповіді.
- Не змушуйте дитину до відповіді, говорячи, що вона повинна щось знати або пам'ятати.
- Не закінчуйте речення за дитину, не підштовхуйте її до відповіді, ставлячи навідні запитання, вона має говорити сама.
- Не оцінюйте дитину та її висловлювання: не використовувати оцінювальних слів на кшталт «добре» чи «погано», не хваліть за певні варіанти відповідей, не обіцяйте винагороди за відповідь на запитання.
- Не реагуйте здивуванням на висловлювання дитини, навіть якщо вони вас шокують.
- Не коментуйте описуваних дитиною ситуацій згідно з уявленнями дорослих (наприклад, «Це було небезпечно для тебе...», «Це, мабуть, було для тебе жахливим»).
- Не давайте дитині обіцянок, яких ви не зможете виконати або виконання яких не залежить безпосередньо від Вас (на кшталт «Про це ніхто не дізнається» або «Кривдника буде покарано» тощо).
- Не питаєте у скривдженої дитини, чи злочинець повинен бути покараний і яким чином.
- Не оцінюйте близьких дитині осіб.

- Не впадайте в паніку, якщо дитина виражає свої негативні емоції, наприклад плаче, скажіть, що розумієте її реакцію; не кажіть дитині «не плач», «не нервуй».
- Не використовуйте фраз/запитань, які розвивають почуття сорому та провини: «Чому ти не розказав/ла раніше?», «Тобі слід було кричати/вириватися/кликати на допомогу/прийти раніше тощо», «Як ти допустив/ла це?», «Ооо, це багато пояснює», «Я не вірю тобі!», «Який жах, це так страшно...», «Це поважна людина, не наговорюй» тощо.

Варто враховувати вплив присутніх під час опитування осіб (близьких дитини, сторонніх для неї представників служб) на зміст та форму висловлювань дитини.

Тому необхідно, щоб присутні під час опитування особи:

- займали місце, максимально віддалені від дитини;
- не знаходилися перед її очима;
- поводитися пасивно (не перебивали, не ставили запитань (запитання можна записати на аркуші та передати для озвучення психологу перед початком опитування або, у крайньому разі, під час опитування);
- не проявляли своїх емоцій.

Оптимальною є ситуація, коли спостерігачі перебувають в іншому приміщенні з можливістю спостереження за перебігом опитування через одностороннє скло або за допомогою аудіо- чи відеотехніки.